



ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ  
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਣਨੀਤੀ



ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਣਨੀਤੀ 2019-2024, ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਭੇਦ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਯੋਜਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤਕ ਕਿਫਾਇਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

## ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਣਨੀਤੀ 2019-2024

ਆਰਥਿਕ ਭਲਾਈ, ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪਹੁੰਚ ਯੋਗ ਦਸਤਾਵੇਜ਼।



# ਵਿਜ਼ਨ





# ਵਿਸ਼ਾ - ਸੂਚੀ

ਸੰਖੇਪ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਅਧਿਆਇ

I.	ਜਾਣ ਪਛਾਣ/ ਪਰਿਚੈ	01
II.	ਕਰਾਸ ਕੰਟਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਸਬਕ	04
III.	ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ	08
IV.	ਰਣਨੀਤਕ ਉਦੇਸ਼	17
V.	ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ	24
VI.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਮਾਪ	26
VII.	ਸਿੱਟਾ	33

ਕਿਤਾਬਚਾ

36





## ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸੰਖੇਪ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਏ.ਪੀ.ਬੀ.ਐਸ.	ਆਧਾਰ ਭੁਗਤਾਨ ਬ੍ਰਿਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	ਐਫ.ਐਲ.ਸੀ.	ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਕੇਂਦਰ
ਏ.ਈ.ਪੀ.ਐੱਸ.	ਆਧਾਰ ਯੋਗ ਅਦਾਇਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	ਐੱਫ.ਆਈ.ਏ.ਸੀ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ
ਏ.ਐੱਫ.ਆਈ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਗਠਜੋੜ (ਅਲਾਇੰਸ)	ਐੱਫ.ਆਈ.ਐਫ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਫੰਡ
ਏ.ਐਨ.ਬੀ.ਸੀ.	ਐਡਜਸਟਡ ਨੈੱਟ ਬੈਂਕ ਕ੍ਰੈਡਿਟ	ਐੱਫ.ਆਈ.ਪੀ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ
ਏ.ਟੀ.ਐਮ.	ਆਟੋਮੈਟਿਡ (ਸਵੈਚਾਲਿਤ) ਟੈਲਰ ਮਸ਼ੀਨ	ਐੱਫ.ਐਸ.ਡੀ.ਸੀ.	ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪਰਿਸ਼ਦ
ਏ.ਪੀ.ਵਾਈ.	ਅਟਲ ਪੈਨਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ	ਜੀ.ਸੀ.ਸੀ.	ਆਮ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਕਾਰਡ
ਬੀ.ਸੀ.	ਵਪਾਰ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੋਕ	ਜੀ.ਪੀ.ਐੱਫ.ਆਈ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਗਲੋਬਲ ਭਾਈਵਾਲੀ
ਬੀ.ਐੱਲ.ਬੀ.ਸੀ.	ਬਲਾਕ ਪੱਧਰੀ ਬੈਂਕਰ ਕਮੇਟੀ	ਜੀ. 2 ਪੀ.	ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ
ਬੀ.ਐਸ.ਬੀ.ਡੀ.ਏ.	ਮੁੱਢਲਾ ਬਚਤ ਬੈਂਕ ਜਮ੍ਹਾਂ ਖਾਤਾ	ਆਈ.ਬੀ.ਏ.	ਇੰਡੀਅਨ ਬੈਂਕਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ
ਸੀ.ਬੀ.ਐਸ.ਈ.	ਕੇਂਦਰੀ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ	ਆਈ.ਐੱਫ.ਆਈ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦਾ ਇੰਡੈਕਸ
ਸੀ.ਬੀ.ਕੇ.	ਕੀਨੀਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ	ਆਈ.ਆਈ.ਬੀ.ਐੱਫ.	ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟਆਫ ਬੈਂਕਿੰਗ ਐਂਡ ਫਾਈਨੈਂਸ
ਸੀ.ਸੀ.ਸੀ.	ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸਲਾਹਕਾਰ	ਆਈ.ਐਮ.ਐੱਫ.	ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਫੰਡ / ਬੀਮਾ
ਸੀ.ਡੀ.ਡੀ.	ਗਾਹਕ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ	ਆਈ.ਐਮ.ਪੀ.ਐਸ.	ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਫਰਮ
ਸੀ.ਐੱਫ.ਐੱਲ.	ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਲਈ ਕੇਂਦਰ	ਆਈ.ਐਨ.ਐਫ.ਈ.	ਤੁਰੰਤ ਭੁਗਤਾਨ ਸੇਵਾ
ਸੀ.ਜੀ.ਏ.ਪੀ.	ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਮੂਹ	ਆਈ.ਜੀ.ਐਨ.ਓ.ਏ.ਪੀ.ਐਸ.	ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੈੱਟਵਰਕ
ਸੀ.ਕੇ.ਵਾਈ.ਸੀ. ਰਜਿਸਟਰੀ	ਆਪਣੇ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰਜਿਸਟਰੀ	ਆਈ.ਪੀ.ਪੀ.ਬੀ.	ਇੰਡੀਆ ਪੋਸਟ ਪੇਮੈਂਟਸ ਬੈਂਕ
ਸੀ.ਐਮ.ਪੀ.ਐਫ.ਆਈ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਅਵਧੀ ਦੀ ਕਮੇਟੀ	ਆਈ.ਐਸ.ਪੀ.	ਬੀਮਾ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ
ਸੀ.ਓ.ਐਨ.ਏ.ਆਈ.ਐੱਫ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੋਸਲ	ਆਈ.ਆਰ.	ਬੀਮਾ ਰਿਪੋਜ਼ਟਰੀ
ਸੀ.ਐੱਸ.ਸੀ.	ਸਾਂਝਾ ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰ	ਆਈ.ਜੀ.ਐਨ.ਓ.ਏ.ਪੀ.ਐਸ.	ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਕੀਮ
ਸੀ.ਟੀ.ਐੱਸ.	ਚੇਕ ਛਾਂਟੀ(ਤ੍ਰਣਕੇਸ਼ਨ)ਪ੍ਰਣਾਲੀ	ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ.	ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ
ਡੀ.ਏ.ਵਾਈ.	ਵਾਈ ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਅੰਤਯੋਦਯਾ ਯੋਜਨਾ	ਆਈ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ.ਆਈ.	ਭਾਰਤੀ ਬੀਮਾ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ
ਡੀ.ਏ.ਵਾਈ.- ਐਨ.ਯੂ.ਐਲ.ਐਮ.	ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਅੰਤਯੋਦਿਆ ਯੋਜਨਾ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ	ਜੇ.ਏ.ਐਮ.	ਜਨ ਧਨ- ਆਧਾਰ-ਮੋਬਾਈਲ
ਡੀ.ਬੀ.ਟੀ.	ਸਹਿਰੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ	ਕੇ.ਵਾਈ.ਸੀ.	ਆਪਣੇ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਜਾਣੇ
ਡੀ.ਸੀ.ਸੀ.	ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ	ਐਲ.ਡੀ.ਓ.	ਆਗੂ (ਲੀਡ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਡੀ.ਸੀ.ਸੀ.ਬੀ.	ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ	ਐੱਲ.ਡਬਲਯੂ.ਈ.	ਖੱਬੇ ਪੱਖ ਦੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ
ਡੀ.ਡੀ.ਯੂ.-ਜੀ.ਕੇ.ਵਾਈ.	ਪੰ. ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਉਪਾਧਿਆ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਕੋਸ਼ਲਿਆ ਯੋਜਨਾ	ਐਮ.ਆਈ.ਐਸ.	ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
ਡੀ.ਐੱਫ.ਐੱਸ.	ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਭਾਗ	ਐਮ.ਜੀ.ਐੱਨ.ਆਰ.ਈ.ਜੀ.ਏ. (ਮਨਰੇਗਾ)	ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੇਂਡੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗਰੰਟੀ ਐਕਟ
ਡੀ.ਐਲ.ਆਰ.ਸੀ.	ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਮੇਟੀ	ਐਮ.ਓ.ਐੱਫ.	ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ
ਐੱਫ.ਏ.ਐਮ.ਈ.	ਵਿੱਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਸੰਦੇਸ਼	ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ.	ਮਾਈਕਰੋ, ਲਘੂ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉੱਦਮ

ਐਨ.ਏ.ਸੀ.ਐਚ.	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈਚਾਲਿਤ ਕਲੀਅਰਿੰਗ ਹਾਊਸ	ਪੀ.ਐਮ.ਐਮ.ਵਾਈ.	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੁਦਰਾ ਯੋਜਨਾ
ਐਨ.ਏ.ਐਮ.ਸੀ.ਏ.ਬੀ.ਐਸ.	ਵਿੱਤ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਸੈਕਟਰ ਲਈ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਿਸ਼ਨ	ਪੀ.ਐਮ.ਐਸ.ਬੀ.ਵਾਈ.	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ
ਐਨ.ਏ.ਬੀ.ਏ.ਆਰ.ਡੀ.	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਫਾਰ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਐਂਡ ਰੂਰਲ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ	ਪੀ.ਐੱਫ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ.	ਪੈਨਸ਼ਨ ਫੰਡ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ
ਐਨ.ਈ.ਐਫ.ਟੀ.	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਫੰਡ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ	ਪੀ.ਐਸ.ਜੀ.ਆਈ.ਸੀ.	ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਆਮ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ
ਐਨ.ਈ.ਆਰ.	ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ	ਆਰ.ਓ.ਸੀ.	ਕੰਪਨੀਰਜਿਸਟਰਾਰ
ਐਨ.ਸੀ.ਐੱਫ.ਈ.	ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੇਂਦਰ	ਆਰ.ਟੀ.ਜੀ.ਐਸ.	ਤੁਰੰਤ ਸਕਲ ਨਿਪਟਾਰਾ (ਸੈਟਲਮੈਂਟ)
ਐਨ.ਐੱਫ.ਆਈ.ਐਸ.	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ	ਆਰ.ਐਕਸ.ਆਈ.ਐਲ.	ਰਿਸੀਵੇਬਲ ਐਕਸਚੇਂਜ ਆਫ ਇੰਡੀਆ
ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ.ਆਈ.	ਭਾਰਤੀਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭੁਗਤਾਨ ਨਿਗਮ	ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ.	ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ
ਐਨ.ਜੀ.ਓ.	ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ	ਐਸ.ਸੀ.	ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ
ਐਨ.ਪੀ.ਐਸ.	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	ਐਸ.ਟੀ.	ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀ
ਐਨ.ਆਰ.ਐਲ.ਐਮ.	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੇਂਡੂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ	ਐਸ.ਈ.ਬੀ.ਆਈ.	ਸਿਕਓਰਿਟੀਜ਼ ਐਂਡ ਐਕਸਚੇਂਜ ਬੋਰਡ ਆਫ ਇੰਡੀਆ
ਐਨ.ਐਸ.ਐਫ.ਆਈ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਣਨੀਤੀ	ਐਸ.ਐਫ.ਬੀ.	ਛੋਟੇਵਿੱਤ ਬੈਂਕ
ਐਨ.ਯੂ.ਐਲ.ਐਮ.	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਰੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ	ਐਸ.ਆਈ.ਡੀ.ਬੀ.ਆਈ.	ਸਮਾਲ ਇੰਡਸਟਰੀਜ਼ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ
ਐਨ.ਡਬਲਯੂ.ਆਰ.	ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਯੋਗਦਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ	ਐਸ.ਐਲ.ਬੀ.ਸੀ.	ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਬੈਂਕਰਕਮੇਟੀ
ਓ.ਈ.ਸੀ.ਡੀ.	ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੰਗਠਨ	ਐਸ.ਐਮ.ਈ.	ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉੱਦਮ
ਪੀ.ਏ.ਸੀ.ਐੱਸ.	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾ	ਐਸ.ਪੀ.ਵੀ.	ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਹਨ
ਪੀ.2ਬੀ.	ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ	ਐਸ.ਆਰ.ਐਲ.ਐਮ.	ਰਾਜ ਪੇਂਡੂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ
ਪੀ.2ਪੀ.	ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ / ਪੀਅਰ ਟੂ ਪੀਅਰ	ਟੀ.ਜੀ.ਐਫ.ਆਈ.ਐਫ.ਐਲ.	ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਬਾਰੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮੂਹ
ਪੀ.2ਜੀ.	ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ	ਟੀ.ਆਰ.ਈ.ਡੀ.ਐੱਸ.	ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਛੂਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
ਪੀ.ਸੀ.ਆਰ.	ਪਬਲਿਕ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰਜਿਸਟਰੀ	ਯੂ.ਐੱਫ.ਏ.	ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਵਿੱਤੀ ਪਹੁੰਚ
ਪੀ.ਐਮ.ਈ.ਜੀ.ਪੀ.	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗਰੰਟੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ	ਯੂ.ਆਈ.ਡੀ.ਏ.ਆਈ.	ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ
ਪੀ.ਐਮ.ਕੇ.ਵੀ.ਵਾਈ.	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਸ਼ਲ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ	ਯੂ.ਐਨ.ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.	ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚੇ
ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ.	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਨ ਧਨ ਯੋਜਨਾ	ਯੂ.ਪੀ.ਆਈ.	ਯੂਨੀਫਾਈਡ ਭੁਗਤਾਨ ਇੰਟਰਫੇਸ
ਪੀ.ਪੀ.ਐਫ.	ਪਬਲਿਕ ਪ੍ਰੋਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ	ਯੂ.ਐਸ.ਐਸ.ਡੀ.	ਗੈਰ ਸੰਗਠਿਤ ਪੂਰਕ ਸੇਵਾ ਡੇਟਾ
ਪੀ.ਬੀ.	ਭੁਗਤਾਨ ਬੈਂਕ	ਡਬਲਯੂ.ਡੀ.ਆਰ.ਏ.	ਗੁਦਾਮ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਥਾਰਟੀ
ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਜੇ.ਬੀ.ਵਾਈ.	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜੀਵਨ ਜੋਤੀ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ		

ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ  
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਣਨੀਤੀ

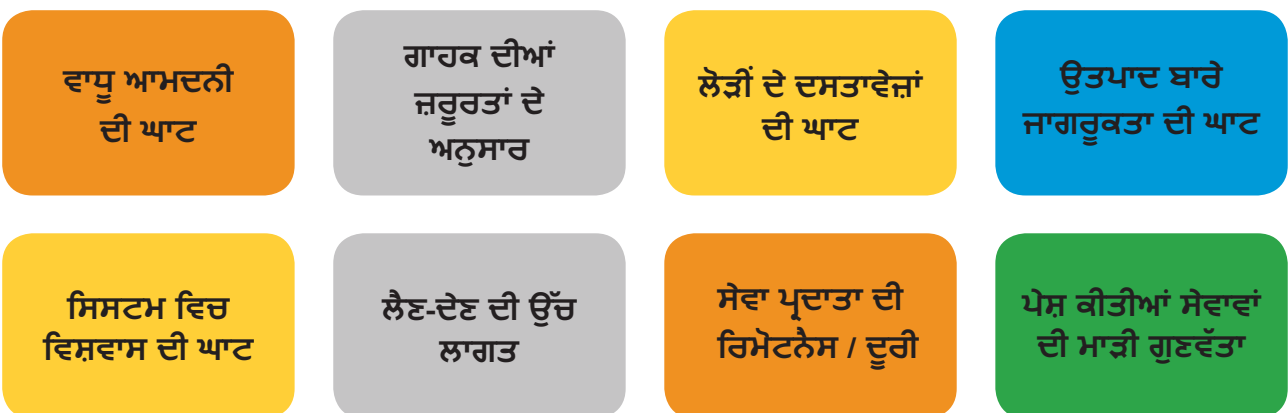


# I. ਜਾਣ ਪਛਾਣ/ ਪਰਿਚੈ

ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਵਿੱਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੈਕਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਝਟਕਿਆਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਧਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਢੁੱਕਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿੱਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਵਿੱਤ ਦੇ ਮਹਿੰਗੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਕਰੋ ਪੱਧਰ ਤੇ, ਵਧੇਰੇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਟਿਕਾਉ / ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸੰਮਿਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.2 ਇਸਦੇ ਵਾਧੂ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਆਮਦਨੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ, ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਿਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਣਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਲਿੰਗ-ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿੱਤੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਔਰਤਾਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਦੇ ਜੋਖਮ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ; ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ; ਅਤੇ ਮਾਪਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਸੰਮਿਲਿਤ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਿਰਤਾ, ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰ ਵਾਧੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿੱਤੀ ਅਲਹਿਦਗੀ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਣਇੱਛਤ ਅਲਹਿਦਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

## ਚਿੱਤਰ 1.1 - ਵਿੱਤੀ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦੇ ਕਾਰਨ



## ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚੇ

1.3 ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ, 2030 ਦੇ ਸਤਾਰਾਂ (17) ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ (ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.) ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ<sup>1</sup>, ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤਬਕਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। (ਹੋਮ - ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚੇ, 2018)

### ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ

1.4 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ "ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਇੱਕ ਕਿਫਾਇਤੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਆਮਦਨੀ ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ" ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ - ਚੇਅਰਮੈਨ : ਡਾ. ਸੀ. ਰੰਗਾਰਾਜਨ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ., 2008) ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੱਧਮ-ਅਵਧੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (ਚੇਅਰਮੈਨ: ਸ਼੍ਰੀ ਦੀਪਕ ਮੋਹੰਤੀ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ., 2015) ਨੇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਵਿਜ਼ਨ, "ਮੁਢਲੇ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਾਸਕੇਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਤ, ਪੈਸਾ, ਕ੍ਰੈਡਿਟ, ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬੀਮਾ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਉਤਪਾਦਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਢੁਕਵੀਂ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਨਕਦੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਕ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ, ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸੀਮਾਂਤ ਉੱਦਮਾਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਧਾਉਣਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

### ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਰਣਨੀਤੀ - ਤਰਕ

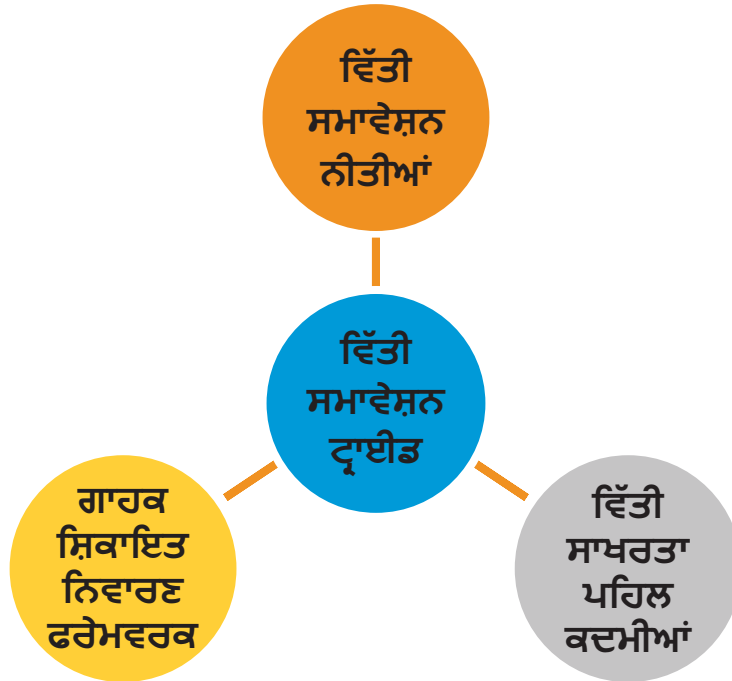
1.5 ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ (ਦੇਖੋ ਅਧਿਆਇ III- ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ) ਹੁਣ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਅਤੇ ਰਾਖਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪੁਖਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਐਨ.ਐਸ.ਐਫ.ਆਈ. 2019-2024 ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸੰਮਿਲਿਤ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਚੰਗੀ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ, ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ) ਨਾ ਸਿਰਫ ਵਿਕਾਸ ਪੱਖੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਪੱਖੀ (ਪ੍ਰੋ ਪੁਅਰ) ਵੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿੱਤੀ ਬੇਦਖਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਛੜੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਵਿਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨੀ, ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

<sup>1</sup> ਅਤਿਅੰਤ ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਕਰਨਾ; ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ; ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਲਿੰਗ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ; ਸਥਿਰ, ਸੰਮਿਲਿਤ ਅਤੇ ਟਿਕਾਉਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਪੂਰੇ ਅਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ; ਲਚਕੀਲੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਟਿਕਾਉ ਉਦਯੋਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ; ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ। ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ : <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>

## ਚਿੱਤਰ 1.2- ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ , ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਨ



1.6 ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਣਨੀਤੀ 2019-2024 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿੱਤੀ ਸੈਕਟਰ ਰੈਗੂਲੇਟਰਾਂ ਸਿਕਉਰਿਟੀਜ਼ ਐਕਸਚੇਂਜ ਬੋਰਡ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਸੇ.ਬੀ.), ਬੀਮਾ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਆਈ. ਆਰ. ਡੀ. ਏ. ਆਈ. ) ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਫੰਡ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਪੀ.ਐਫ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ.) ਤੇ ਮਿਲੀ ਜਾਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਟ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਫਾਰ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਐਂਡ ਰੂਰਲ ਡਿਵਲਪਮੈਂਟ (ਨਾਬਾਰਡ), ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੇਮੈਂਟਸ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ.ਆਈ.), ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

## ॥ ਕ੍ਰਾਸ ਕੰਟਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਸਬਕ

॥.1 ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧ ਰਹੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ (ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.) ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਟਿਕਾਉ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚਿਤ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। 2020 ਤੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਵਿੱਤੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ (ਯੂ.ਐੱਫ.ਏ. 2020) ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਇੱਕ ਟ੍ਰਾਂਜੈਕਸ਼ਨ ਖਾਤੇ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਸਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। (ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਵਿੱਤੀ ਪਹੁੰਚ 2020, 2018) ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਇਕ ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਟ੍ਰਾਂਜੈਕਸ਼ਨ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਿਲਡਿੰਗ ਬਲਾਕਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਜਨਤਕ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ, ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ. ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ, ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਿਆਰੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਟ੍ਰਾਂਜੈਕਸ਼ਨ ਖਾਤਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਗੇ।

॥.2 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਰਕ, ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਮਰੱਥਾ, ਵਿੱਤੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਭੁਗਤਾਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਗੈਰ ਸਿਰਫ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਰਣਨੀਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਝਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਫੀਡਬੈਕ/ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ, ਭਾਰਤ ਨੇ ਵੀ 2009 ਵਿੱਚ ਆਧਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਮੌਜੂਦਾ ਰਣਨੀਤੀ, ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਐਨ.ਐਸ.ਐਫ.ਆਈ. ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

॥.3 ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪਿਛਲੇ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਰਣਨੀਤੀ (ਐਨ.ਐਫ.ਆਈ.ਐੱਸ.) ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2018 ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ 35 ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ, ਚੀਨ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਪੇਰੂ ਅਤੇ ਨਾਈਜੀਰੀਆ ਸਮੇਤ ਐਨ.ਐਫ.ਆਈ.ਐੱਸ. ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ 25 ਦੇਸ਼ ਇਕ ਰਣਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਐਨ.ਐਫ.ਆਈ.ਐੱਸ. ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਡੇਟ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਸਮੂਹ, 2018)। ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਂਝਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।



## ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ

11.4 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ/ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ (ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਜਾਂ ਕਰਿਸਮਾਵਾਦੀ) ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਕ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਇਕ ਚੰਗੀ-ਤਾਲਮੇਲ ਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

## ਟੀਚਾ ਅਧਾਰਤ ਪਹੁੰਚ

11.5 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ., ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜਾਂ ਖਾਸ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵੱਲ ਹਨ। ਸੈਕਟਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

## ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਫਰੇਮਵਰਕ (ਢਾਂਚਾ)

11.6 ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਨਿਰਪੱਖ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਟ ਦੀਆਂ ਹੇਰਾਫੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾਵਾਂ ਲਈ ਲਚਕਤਾ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਪਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨਿਯਮ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਅਤੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਇਲਟ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ- ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੈਂਡਬੈਕਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟੈਸਟ ਅਤੇ ਲਰਨ ਅਪਰੋਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

## ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਕਾਸ

11.7 ਟੀਚਿਆਂ/ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੌਜੂਦਾ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਮਤੀ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਜੋ ਘੱਟ ਕੀਮਤ, ਉੱਚ ਵਾਲੀਅਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਲਈ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੇਂਡੂ ਨੈਟਵਰਕ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਜੀਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਅਨੁਮਤੀ ਦੇਣਾ; ਨਵੇਂ ਅਦਾਰਿਆਂ, ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਪੈਨਸ਼ਨ, ਬੀਮਾ, ਅਤੇ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਡਿਜੀਟ ਲਾਈਜ਼ ਕਰਨਾ।

## ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣਾ

11.8 ਲੋੜੀਂਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਐਸੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਢਾਂਚਾ, ਰਸੀਦ ਅਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਇੱਕ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰਜਿਸਟਰੀ ਡੇਟਾਬੇਸ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸੰਮਲਿਤ ਭੁਗਤਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਦਮ ਹਨ। ਗ੍ਰਾਹਕ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੈਸ਼ਲੈੱਸ ਅਤੇ ਪੇਪਰਲੈੱਸ ਵਿੱਤੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੰਬਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ, ਗਾਹਕ ਆਨ-ਬੋਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਾਨੀ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਤਰ ਤੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀ. 2 ਪੀ. (ਗੋਰਮਿੰਟ

ਟੂ ਪਰਸਨ) ਟ੍ਰਾਂਜੈਕਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਪੀ.2ਜੀ. (ਪਰਸਨ ਟੂ ਗੋਰਮਿੰਟ) ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਾਹਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਉਤਪਾਦ, ਵਧੀਆ ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਡੇਟਾਬੇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਰਿਣਦਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਜਾਣੂ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

## ਲਾਸਟ ਮਾਈਲ ਡਿਲਿਵਰੀ

11.9 ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਸਟ ਮਾਈਲ ਡਿਲਿਵਰੀ ਤੇ ਫੇਕਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਗਾਹਕ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜੇ ਸਮਾਂ ਲਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਘਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਰਸੀਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਏਜੰਟਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੇਰਕ / ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ (ਬੀ.ਸੀ.) ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੇਰਕ ਆਖਰੀ ਮੀਲ ਗ੍ਰਾਹਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਹਜੇ ਵੀ ਗਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਉਚਿਤ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼, ਵਿੱਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਣ, ਏਜੰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਏਜੰਟ / ਬੀ.ਸੀ. ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੋਂ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਨੀਤੀਗਤ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

## ਨਵੀਂ ਖੋਜ (ਨਵੀਨਤਾ) ਅਤੇ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ

11.10 ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਖੋਜ (ਨਵੀਨਤਾ) ਅਤੇ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਈ ਫਿਨ-ਟੈਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਅਸਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਲਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਕਨੈਕਟੀਵਿਟੀ ਅਤੇ ਸਮਾਰਟ ਫੋਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਰਗੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈਂਡ ਹੋਲਡਿੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਅਤੇ ਏਜੰਟਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

## ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ

11.11 ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਧਿਆਨ ਅਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸੂਚਨਾ ਨਾਲ ਲੈਸ ਗਾਹਕ ਹੀ ਸਹੀ ਵਿੱਤੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਇੱਕ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਸਹੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮੂਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਔਰਤਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਛੋਟੇ ਉੱਦਮੀਆਂ, ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਂਡ ਹੋਲਡਿੰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਖਰਤਾ (ਪ੍ਰੈਸ਼ੰਸ ਲਿਟਰੇਸੀ) ਦੇ ਨਾਲ- ਨਾਲ ਧਾਰਨਾ ਸਾਖਰਤਾ (ਕੰਸੈਪਟ ਲਿਟਰੇਸੀ) ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਟ੍ਰਾਂਜੈਕਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਡਿਜੀਟਲ ਢੰਗ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

## ਖਪਤਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ

॥.12 ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰਾਹਕ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਗ੍ਰਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਸਥਿਰ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥੰਮ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗ੍ਰਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ / ਫਰੇਮ ਵਰਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਉਪਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਗਾਹਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਨਫੋਰਸਮੈਂਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਰਾਸ-ਪ੍ਰੋਡਕਟ ਅਤੇ ਕਰਾਸ-ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

## ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਪੜਤਾਲ

॥.13 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਤਮਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਡੇਟਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨਤਾਂ ਜੋਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

॥.14 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਟੁੱਟ ਨੀਯਤ ਨੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸੰਮਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਡੋਮੇਨ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਖਲਾਈਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਇ ਕੁਝ ਨਾਜ਼ੁਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

## III ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

III.1 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਾਭ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵਰਗਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ।

III.2 ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1956 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1969 ਅਤੇ 1980 ਵਿੱਚ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਹੋਇਆ। ਆਮ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ 1972 ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ/ਡੋਮੇਨ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

III.3 ਭਾਰਤ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਮੰਚਾਂ ਅਰਥਾਤ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਗਲੋਬਲ ਭਾਈਵਾਲੀ (ਜੀ.ਪੀ.ਐਫ.ਆਈ.) ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਗਠਨ (ਓ.ਈ.ਸੀ.ਡੀ). ਨਾਲ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਟੈਂਡਰਡ ਸੈਟਿੰਗ ਬਾਡੀਜ਼ 'ਤੇ ਜੀ.ਪੀ.ਐਫ.ਆਈ. ਉਪ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਕਿੰਗਡਮ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਦੱਸ ਹੈ। ਜੀ.ਪੀ.ਐਫ.ਆਈ. ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਡਿਜੀਟਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਢੁਕਵੀਂ ਖੋਜ ਅਤੇ ਨੀਤੀਗਤ ਗਾਈਡਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਓ.ਈ.ਸੀ.ਡੀ. ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਤ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੈਟਵਰਕ (ਆਈ.ਐੱਨ.ਐੱਫ.ਈ.) ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਚਾਰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸਮੂਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਿਆਰ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ, ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਲਈ ਮੁੱਖ ਯੋਗਤਾ ਸਦੱਸ ਹੈ। ਗਲੋਬਲ ਫਰੰਟ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਭਾਰਤ ਨੇ ਵੀ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਐਫ.ਆਈ.ਏ.ਸੀ.) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਜੂਨ 2017 ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਣਨੀਤੀ (ਐਨ.ਐਸ.ਐਫ.ਆਈ.) ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਭਾਗ (ਡੀ.ਐੱਫ.ਐੱਸ.) ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ (ਡੀ.ਈ.ਏ.), ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ (ਐਮ.ਓ.ਐਫ.), ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ., ਸੇ.ਬੀ., ਆਈ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ.ਆਈ., ਪੀ.ਐਫ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ., ਨਾਬਾਰਡ ਅਤੇ ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ.ਆਈ. ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (ਫੀਡਬੈਕ) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

### ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ

III.4 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਿਸ਼ਨ ਮੋਡ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ (ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਜਾਂ ਕਰਿਸਮਵਾਦੀ) ਇੱਕ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੰਕਲਪ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਿਸ਼ਨ, ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਨ-ਧਨ ਯੋਜਨਾ (ਪੀ.ਐੱਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ.) ਹੈ। ਇਹ ਅਗਸਤ 2014 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮੀਲ ਦਾ ਪੱਥਰ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੌਜੂਦਾ ਵੱਡੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਨੈਟਵਰਕ ਅਤੇ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀਕਲ ਨਵੀਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਭ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਮੁਹੱਈਆ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਵਰੇਜ ਵਿੱਚ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

111.5 ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ.<sup>2</sup> ਦੇ ਅਧੀਨ, ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ 30 ਜਨਵਰੀ, 2019 ਤੱਕ 89257 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ 34.01 ਕਰੋੜ ਖਾਤੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ. ਅਧੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ (1,80,96,130) ਖਾਤੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਗਿੰਨੀਜ਼ ਬੁੱਕ ਆਫ਼ ਵਰਲਡ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਖਾਤਾ ਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ. ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 10,000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਓਵਰਡ੍ਰਾਫਟ, ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਅਤੇ ਅਪੰਗਤਾ ਬੀਮਾ ਕਵਰ (ਐਕਸੀਡੈਂਟਲ ਡੈਥ ਕਮ ਡਿਸਏਬਿਲਿਟੀ ਇੰਸ਼ੂਰੈਂਸ ਕਵਰ), ਟਰਮ-ਲਾਈਫ ਕਵਰ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਖਾਤਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਫੇਕਸ "ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਬਾਲਗ" ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

111.6 ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ (ਪੀ.ਐਮ.ਐਸ.ਬੀ.ਵਾਈ.) ਲੈਣ ਵਾਲੇ 18 ਤੋਂ 70 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤਾ ਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰੀਮੀਅਮ ਜੇਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰਾਹਕ ₹ 12/- ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ, ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ₹2 ਲੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਿਆ ਉਣ ਯੋਗ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਮੌਤ ਕਮ ਅਪਾਹਜਤਾ ਕਵਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜੀਵਨ ਜੇਤੀ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ (ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਜੇ.ਬੀ.ਵਾਈ.) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਬਸਕ੍ਰਾਈਬ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 18 ਤੋਂ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤਾ ਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ₹330/ ਪ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰਾਹਕ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰੀਮੀਅਮ ਲਈ ₹2 ਲੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਟਰਮ ਲਾਈਫ ਕਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

111.7 ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਗਰੰਟੀਸ਼ੁਦਾ ਅਟਲ ਪੈਨਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ (ਏ.ਪੀ.ਵਾਈ.) ਨਾਮਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਉਤਪਾਦ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਬੈਂਕ ਖਾਤਾ ਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਏ.ਪੀ.ਵਾਈ. ਦੇ ਅਧੀਨ, ਇਕ ਗਾਹਕ (18 ਤੋਂ 40 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਸਮੂਹ) 60 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ₹1000 ਤੋਂ ₹5,000 ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਤ ਮਾਸਿਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਕਿ ਗਾਹਕ ਦੁਆਰਾ ਪਾਏ ਗਏ ਯੋਗਦਾਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇਗਾ।

## ਖਾਸ ਸੈਕਟਰਾਂ / ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਟੀਚਾ/ਉਦੇਸ਼ ਅਧਾਰਤ ਪਹੁੰਚ

### ੳ. ਮਾਈਕਰੋ, ਲਘੂ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉੱਦਮ (ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ.)

111.8 ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸਦਾ ਇੰਜਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੀਡੀਪੀ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 31%, ਨਿਰਯਾਤ ਵਿਚ 45% ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 11.1 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁਨਰਮੰਦ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਕੁਸ਼ਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 6.33 ਕਰੋੜ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਹਨ। ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਉੱਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵੇਲੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵੇਂ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, "ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਿੱਤਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਕੌਮੀ ਮਿਸ਼ਨ ਫਾਰ ਕੈਪੀਸੀਟੀ ਬਿਲਡਿੰਗ(ਐਨ.ਏ.ਐਮ.ਸੀ.ਏ.ਬੀ.ਐਸ.) ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਰੱਥਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਕਿ ਬੈਂਕਰ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਕਰੈਡਿਟ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਣ।

111.9 ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿੱਤੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉੱਦਮੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸਲਾਹਕਾਰ (ਸੀ.ਸੀ.ਸੀ.) ਯੋਜਨਾ ਇੱਕ ਢਾਂਚਾਗਤ ਤੰਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਕਰੈਡਿਟ ਦੇਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਤਕ ਸੌਖੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੈਬ ਪੋਰਟਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਉਦਯਾਮੀ ਮਿੱਤਰ' ਅਤੇ 'ਪੀ.ਐਸ.ਬੀ.ਲੇਨ.ਇਨ59ਮਿੰਟ' ਵੀ ਲਾਂਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਨੂੰ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਭੁਗਤਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਟ੍ਰੇਡ ਰੀਸੀਵੇਬਲਸ ਡਿਸਕਾਉਂਟਿੰਗ ਸਿਸਟਮ (ਟੀ.ਆਰ.ਈ.ਡੀ.ਐਸ.) ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

<sup>2</sup> ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ <https://www.pmjdy.gov.in/> ਦਸੰਬਰ 2019 ਤੱਕ, 37.70 ਕਰੋੜ ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ. ਵਾਈ ਖਾਤੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੁਦਰਾ ਯੋਜਨਾ (ਪੀ.ਐੱਮ.ਐੱਮ.ਵਾਈ.)<sup>3</sup>, ਛੋਟੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਉੱਦਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਅਪ੍ਰੈਲ 2015 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮਾਈਕਰੋ ਉੱਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ₹ 10 ਲੱਖ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿੱਤ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਉਧਾਰ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਲਈ ਵਿਆਜ ਸਬਵੈੱਸਨ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

## ਅ) ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ

III.10 ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੇਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਜੀਡੀਪੀ ਦਾ ਲਗਭਗ 15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, ਨਿਰਯਾਤ ਦਾ 11 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੱਧੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਦੇਣ ਲਈ ਬੈਂਕ ਕਰੈਡਿਟ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

III.11 ਰਸਮੀ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ, ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਸੈਕਟਰ ਸਕੀਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖਾਸ ਟੀਚੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਘਰੇਲੂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ 20 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੈਂਕਾਂ ਲਈ ਤਰਜੀਹੀ ਸੈਕਟਰ ਅਧੀਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਐਡਜਸਟਡ ਨੈੱਟ ਬੈਂਕ ਕ੍ਰੈਡਿਟ (ਏ.ਐੱਨ.ਬੀ.ਸੀ.) ਜਾਂ ਆਫ-ਬੈਲੈਂਸ ਸ਼ੀਟ ਐਕਸਪੋਜਰ (ਸੀ.ਈ.ਏ.ਓ.ਬੀ.ਈ.) ਦੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸਮਾਨ ਮਾਤਰਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋਵੇ, 18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਟੀਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ 18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਟੀਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਏ.ਐੱਨ.ਬੀ.ਸੀ. ਦਾ 8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਉਪ-ਟੀਚਾ ਜਾਂ ਆਫ-ਬੈਲੈਂਸ ਸ਼ੀਟ ਐਕਸਪੋਜਰ ਦੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸਮਾਨ ਮਾਤਰਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋਵੇ ਦਾ ਟੀਚਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ 6 1.6 ਲੱਖ ਤੱਕ ਜਮਾਂਦਰੂ ਮੁਕਤ ਕਰਜ਼ੇ ਵਧਾਏ ਜਾਣ। ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਲਈ ਇਕ ਵਿੰਡੋ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਸਤ 1998 ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਕਾਰਡ ਸਕੀਮ (ਕੇ.ਸੀ.ਸੀ.), ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੀ ਆਸਾਨੀ ਲਈ ਇੱਕ ਘੁੰਮਦੀ ਨਕਦ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ, ਮੌਖਿਕ ਲੀਜ਼ਦਾਰ ਅਤੇ ਸੇਅਰ ਕ੍ਰੋਪਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਹਰ ਸਾਲ ਸਰਲ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਦੇ ਨਾਲ 5 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

## ਬ. ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ

III.12 ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰਕ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, 'ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ' ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜਨਵਰੀ 2018 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਹਰੇਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੀਮ ਦੁਆਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਇੰਡੈਕਸ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਜਾਤੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਕਮੀਆਂ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਮੁਢਲੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

<sup>3</sup> ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ <https://www.mudra.org.in/>



ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਤੁਰੰਤ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਯੋਗ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 28 ਰਾਜਾਂ ਦੇ 117 ਪਛਾਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਣ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਲਈ ਬੇਸਲਾਈਨ ਰੈਂਕਿੰਗ ਪੰਜ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿਚ 49 ਸੂਚਕਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ (30% ਵੋਟੇਜ) 13 ਸੂਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਸਿੱਖਿਆ (30%) 8 ਸੂਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਜਲ ਸਰੋਤ (20%) 10 ਸੂਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ (10%) 10 ਸੂਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਅਤੇ ਮੁਢਲੇ ਢਾਂਚੇ (10%) ਦੁਆਰਾ 7 ਸੂਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

## ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਫਰੇਮਵਰਕ

### (I) ਬੈਂਕਿੰਗ

III.13 ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ, ਨਿਰਪੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੈਰ-ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਮਰਥਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

III.14 ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਨੇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਬੈਂਕ-ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਖਾਸਕਰ ਅੰਡਰਬੈਂਕ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ 1990 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਅਤੇ 2000 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਬੈਂਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਵੈਚਾਲਤ ਟੇਲਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ (ਏ.ਟੀ.ਐੱਮ.) ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ 2009 ਵਿੱਚ 2000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ 2012 ਵਿੱਚ 2000 ਤੋਂ ਘੱਟ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਉਟਲੈਟਸ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਰੋਡਮੈਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ 5000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਮਾਰਤੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮਾਪਦੰਡ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੇ ਢੰਗ, ਮੁਢਲੀ ਬਚਤ ਬੈਂਕ ਡਿਪਾਜ਼ਿਟ ਅਕਾਉਂਟਸ (ਬੀ.ਐਸ.ਬੀ.ਡੀ.ਏ.) ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਬੀ.ਸੀ. ਚੈਨਲ ਦੁਆਰਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

III.15 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਨੇ 2017 ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਂਚ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ 4 ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਫਿਕਸਡ ਪੁਆਇੰਟ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੋਰਕ ਆਉਟਲੈਟਸ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਇਮਾਰਤੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ (ਫਿਜ਼ਕਲ ਬਰਿਕ ਅਤੇ ਮੋਰਟਾਰ) ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫੰਡਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ (ਐਫ.ਆਈ.ਐਫ.) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 2000 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਕਾਰਪਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

III.16 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਨੇ 2015 ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੈਂਕਿੰਗ ਲਾਇਸੈਂਸ, ਛੋਟੇ ਵਿੱਤ ਬੈਂਕਾਂ (ਐਸ.ਐਫ.ਬੀ.) ਅਤੇ ਅਦਾਇਗੀ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਐਸ.ਐਫ.ਬੀ. ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਚ ਤਕਨੀਕ-ਘੱਟ ਲਾਗਤ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੋਟੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਇਕਾਈਆਂ, ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸੀਮਾਂਤ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਸੰਗਠਿਤ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬਚਤ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ। ਭੁਗਤਾਨ ਬੈਂਕ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਾਮਿਆਂ, ਘੱਟ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ, ਛੋਟੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਸੰਗਠਿਤ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ / ਹੋਰ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਬਚਤ ਖਾਤਿਆਂ ਅਤੇ ਭੁਗਤਾਨ / ਰਕਮ ਭੇਜਨ ਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

III.17 ਬੀ.ਸੀ. ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਤ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੀ.ਸੀ. ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਰਵਿਸ ਟਰੈਕ ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ, ਬੀ.ਸੀ. ਰਜਿਸਟਰੀ ਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਬੈਂਕਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (ਆਈ.ਬੀ.ਏ.) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਲਾਂਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਬੀ.ਸੀ. ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੁਝ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਬੈਂਕਿੰਗ ਐਂਡ ਫਾਈਨੈਂਸ (ਆਈ.ਆਈ.ਬੀ.ਐਫ.) ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਬੀ.ਸੀ. ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਕੋਰਸ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

### (ii) ਬੀਮਾ

III.18 ਉਪਰੋਕਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ / ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬੀਮਾ ਸੈਕਟਰ<sup>4</sup> ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਮੇ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਉਚਿਤਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਏਜੰਟਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨ ਸਰਵਿਸ ਸੈਂਟਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸਪੁਰਦਗੀ ਚੈਨਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਰਾਹੀਂ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦਾਂ (ਮਾਈਕਰੋ-ਬੀਮਾ ਸਮੇਤ) ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

III.19 ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਵੈਬ ਐਗਰਿਗੇਟਰਸ ਅਤੇ ਬੀਮਾ ਰਿਪੇਜ਼ਟਰੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬੀਮਾ ਪਾਲਿਸੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਸਟੇਰੇਜ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੀਮਾ ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

III.20 ਪਾਲਿਸੀ ਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਬੀਮਾ ਲੋਕਪਾਲ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਬੀਮਾਯੁਕਤ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਜਲਦੀ ਨਿਪਟਾਰੇ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਏਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰੇਗਾ। ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਖੰਡ ਤਹਿਤ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ / ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਪਾਲਿਸੀ ਧਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ, ਵੱਖਰੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

### (iii) ਪੈਨਸ਼ਨ

III.21 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਐਨ.ਪੀ.ਐਸ.) ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਕੀਮ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਫੰਡ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ (ਪੀ.ਐਫ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ.)<sup>5</sup> ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੀ.ਐਫ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ. ਐਕਟ, 2013 ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲਕਦਮੀ / ਪੈਨਸ਼ਨ ਉਤਪਾਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਪਰੋਕਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇ ਚੈਨਲਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੁਆਰਾ ਐਨ.ਪੀ.ਐਸ. ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ, ਇਸਦੇ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪਾ ਆਮਦਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਹਕਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਲਈ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਐਨ.ਪੀ.ਐਸ. ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਅਸਾਨਤਾ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਭ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

<sup>4</sup> ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ <https://www.irdai.gov.in/>

<sup>5</sup> ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ ਵੇਖੋ <https://www.pfrda.org.in/>



## ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਕਾਸ

III.22 ਹਾਲਾਂਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਡਲ ਮੌਜੂਦਾ ਗ੍ਰਾਹਕ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸੈਗਮੈਂਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਨੇ 2015 ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਵਿੱਤ ਬੈਂਕਾਂ (ਐਸ.ਐਫ.ਬੀ.) ਅਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਬੈਂਕਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਲਾਇਸੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਨੇ 2017 ਵਿੱਚ ਐਕਸੈਸ ਪੁਆਇੰਟ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਨੈਟਵਰਕ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਬ੍ਰਾਂਚ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਾਭ ਪਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਾਉਣ, ਡੀ -ਡੁਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧੋਖਾਧੜੀ ਅਤੇ ਲੀਕੇਜ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ, ਸਿੱਧੇ ਲਾਭ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ (ਡੀ.ਬੀ.ਟੀ.)<sup>6</sup> ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1 ਜਨਵਰੀ, 2013 ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡੀ.ਬੀ.ਟੀ. ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਵਜ਼ੀਫੇ, ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਭਲਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ 27 ਸਕੀਮਾਂ ਅਧੀਨ 43 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 78 ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਡੀ.ਬੀ.ਟੀ. ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ 2014 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਚ ਅਧਾਰ ਐਨਰੋਲਮੈਂਟ ਦੇ ਨਾਲ ਪਛਾਣੇ ਗਏ 300 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ 7 ਨਵੀਆਂ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਸਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਰੂਰਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗਰੰਟੀ ਐਕਟ (ਐਮ.ਜੀ.ਨ.ਰੇ.ਗਾ.) ਨੂੰ ਡੀ.ਬੀ.ਟੀ. ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ।

III.23 ਜਨ ਧਨ ਖਾਤੇ, ਆਧਾਰ ਬਾਇਓਮੈਟ੍ਰਿਕ ਆਈ.ਡੀ. ਅਤੇ ਮੋਬਾਈਲ (ਜੇ.ਏ.ਐਮ.) ਵਰਗੇ ਮਾਧਿਅਮ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਲਾਈ ਸਕੀਮਾਂ ਵਿੱਚ ਡੀ.ਬੀ.ਟੀ. ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡੀ.ਬੀ.ਟੀ. ਨੇ ਸਾਰੇ ਜੀ. 2 ਪੀ. (ਗੈਰਮੈਂਟ ਟੂ ਪਰਸਨ) ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ, ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

## ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ

III.24 ਭੁਗਤਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕਾਈ / ਉਤਪਾਦ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਭੁਗਤਾਨ ਅਤੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਐਕਟ, 2007 ਦੇ ਤਹਿਤ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਤੋਂ ਅਨੁਮਤੀ /ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁੱਲ ਅਦਾਇਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਆਰ.ਟੀ.ਜੀ.ਐਸ.) ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਚੂਨ ਅਦਾਇਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਐਨ.ਈ.ਐਫ.ਟੀ.), ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੂਨ ਭੁਗਤਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਤਪਾਦ (ਸੀ.ਟੀ.ਐਸ., ਏ.ਈ.ਪੀ.ਐਸ., ਐਨ.ਏ.ਸੀ.ਐਚ., ਯੂ.ਪੀ.ਆਈ., ਆਈ.ਐਮ.ਪੀ.ਐਸ. ਆਦਿ) ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੇਮੈਂਟਸ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ.ਆਈ.) ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚੂਨ ਅਦਾਇਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਡਿਜੀਟਲ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

III.25 ਭਾਰਤੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਾਧਿਕਰਣ (ਯੂ.ਆਈ.ਡੀ.ਏ.ਆਈ.)<sup>7</sup> ਨੂੰ, ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਨੰਬਰ (ਯੂ.ਆਈ.ਡੀ.) ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ "ਆਧਾਰ" ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨਕਲ ਅਤੇ ਜਾਅਲੀ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਇਓਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੂ.ਆਈ.ਡੀ.ਏ.ਆਈ. ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ 120 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਧਾਰ ਨੰਬਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਰੀਬ ਲਾਭ ਪਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੈਂਕ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰੀਅਲ-ਟਾਈਮ ਡਾਇਰੈਕਟ ਬੈਨੀਫਿਟ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ (ਡੀ.ਬੀ.ਟੀ.) ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਕੀਤਾ ਹੈ।

<sup>6</sup> ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ <https://dbtbharat.gov.in/>

<sup>7</sup> ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ <https://uidai.gov.in/>

III.26 ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਰਿਣ ਰਜਿਸਟਰੀ (ਪੀ.ਸੀ.ਆਰ.) ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਿਣ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਅੰਡਰਰਾਈਟਿੰਗ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਕਰੇਗੀ; ਬੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋਖਮ-ਅਧਾਰਤ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕਾਊਂਟਰ -ਸਾਈਕਲਿਕਲ (ਵਿਰੋਧੀ-ਚੱਕਰਵਾਸੀ) ਵਿਵਸਥਾ; ਰੈਗੂਲੇਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਖਲ; ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੰਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਨਰਗਠਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

III.27 ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਨੂੰ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਅਦਾਇਗੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ, ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਨੇ ਟ੍ਰੇਡ ਰਿਸੀਵੇਬਲ ਡਿਸਕਾਉਂਟਿੰਗ ਸਿਸਟਮ (ਟੀ.ਆਰ.ਈ.ਡੀ.ਐਸ.)<sup>8</sup> ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਟੀ.ਆਰ.ਈ.ਡੀ.ਐਸ. ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਬਿੱਲ ਫੈਕਟਰਿੰਗ ਐਕਸਚੇਂਜ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਲਾਮੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੇਰੀ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸੀਵੇਬਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ 50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਟਰਨਓਵਰ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਟੀ.ਆਰ.ਈ.ਡੀ.ਐਸ. ਅਧੀਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

### ਲਾਸਟ ਮਾਈਲ ਸਪੁਰਦਗੀ

III.28 ਲਾਸਟ ਮਾਈਲ ਕਨੈਕਟੀਵਿਟੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਰਬੀਆਈ ਨੇ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਰ / ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸੁਵਿਧਾਕਾਰ / ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ (2006) ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਈਸੀਟੀ ਅਧਾਰਤ ਸਮਾਧਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪੁਰਦਗੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਗੇ ਬਧਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਕਦਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਤੰਬਰ 2018 ਵਿਚ ਇੰਡੀਆ ਪੋਸਟ ਪੇਮੈਂਟ ਬੈਂਕ (ਆਈ.ਪੀ.ਪੀ.ਬੀ.)<sup>9</sup> ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਈ.ਪੀ.ਪੀ.ਬੀ. ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ 1.55 ਲੱਖ ਡਾਕਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੈਟਵਰਕ, 3 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੋਸਟਮੈਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਡਾਕ ਸੇਵਕ ਵਾਲੇ ਡਾਕ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਲਾਭ ਵੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

### ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ

III.29 ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਬਾਦੀ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਨੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਕੇਂਦਰਾਂ (ਐਫ.ਐਲ.ਸੀ.) ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਇਕੋ ਸਮੇਂ " ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਹਫ਼ਤਾ " ਮਨਾਉਣ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਲਾਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਲਈ ਕੇਂਦਰ (ਸੀ.ਐੱਫ.ਐੱਲ.) ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੌਂਸਲ (ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ.) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰੈਗੂਲੇਟਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ., ਸੇ.ਬੀ., ਆਈ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ.ਆਈ. ਅਤੇ ਪੀ.ਐਫ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ. ਦੁਆਰਾ ਕੰਪਨੀ ਐਕਟ, 2013 ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਗੈਰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਖੰਡ (8) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ (ਐਨ.ਸੀ.ਐਫ.ਈ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

<sup>8</sup> ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ [https://www.rbi.org.in/Scriptts/bs\\_viewcontent.aspx?Id=3504](https://www.rbi.org.in/Scriptts/bs_viewcontent.aspx?Id=3504) ਅਤੇ [https://www.rbi.org.in/scriptts/FS\\_PressRelease.aspx?prid=48405 &fn = 9](https://www.rbi.org.in/scriptts/FS_PressRelease.aspx?prid=48405 &fn = 9)

<sup>9</sup> ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ <https://www.ipponline.com/>

## ਖਪਤਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ

III.30 ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਹੋਰ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ., ਆਈ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ.ਆਈ. ਅਤੇ ਪੀ.ਐਫ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ. ਦੁਆਰਾ ਢੁਕਵੇਂ ਤੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਓਮਬਡਸਮੈਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੇਬੀ ਨੇ ਇੱਕ ਸੇਬੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਐਸ.ਸੀ.ਓ.ਆਰ.ਈ.ਐਸ.) ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

## ਚੁਣੌਤੀਆਂ

III.31 ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਪਾੜੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰਾਹੀਂ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

1. **ਨਾਕਾਫੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ:** ਸੀਮਤ ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ, ਸੀਮਤ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਹੂਲਤ, ਨਾਕਾਫੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਮਲਾ ਆਦਿ, ਦਿਹਾਤੀ ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਾਹਕ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. **ਮਾੜੀ ਕਨੈਕਟੀਵਿਟੀ :** ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਕਰਤਾ ਬਣਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਖੇਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਨੈਕਟੀਵਿਟੀ ਮਾੜੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਡਿਜੀਟਲ ਵੰਡ ਦੀ ਸਤਿਥੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਮੀਲ ਗਾਹਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਨਟੈਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਪੇਂਡੂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਟੈਲੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਕਨੈਕਟੀਵਿਟੀ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਕਨੈਕਟੀਵਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

3. **ਸਹੂਲਤ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ:** ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਨ-ਬੋਰਡਿੰਗ ਗਾਹਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਕਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਾ ਸਮਝਣ, ਉਤਪਾਦ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

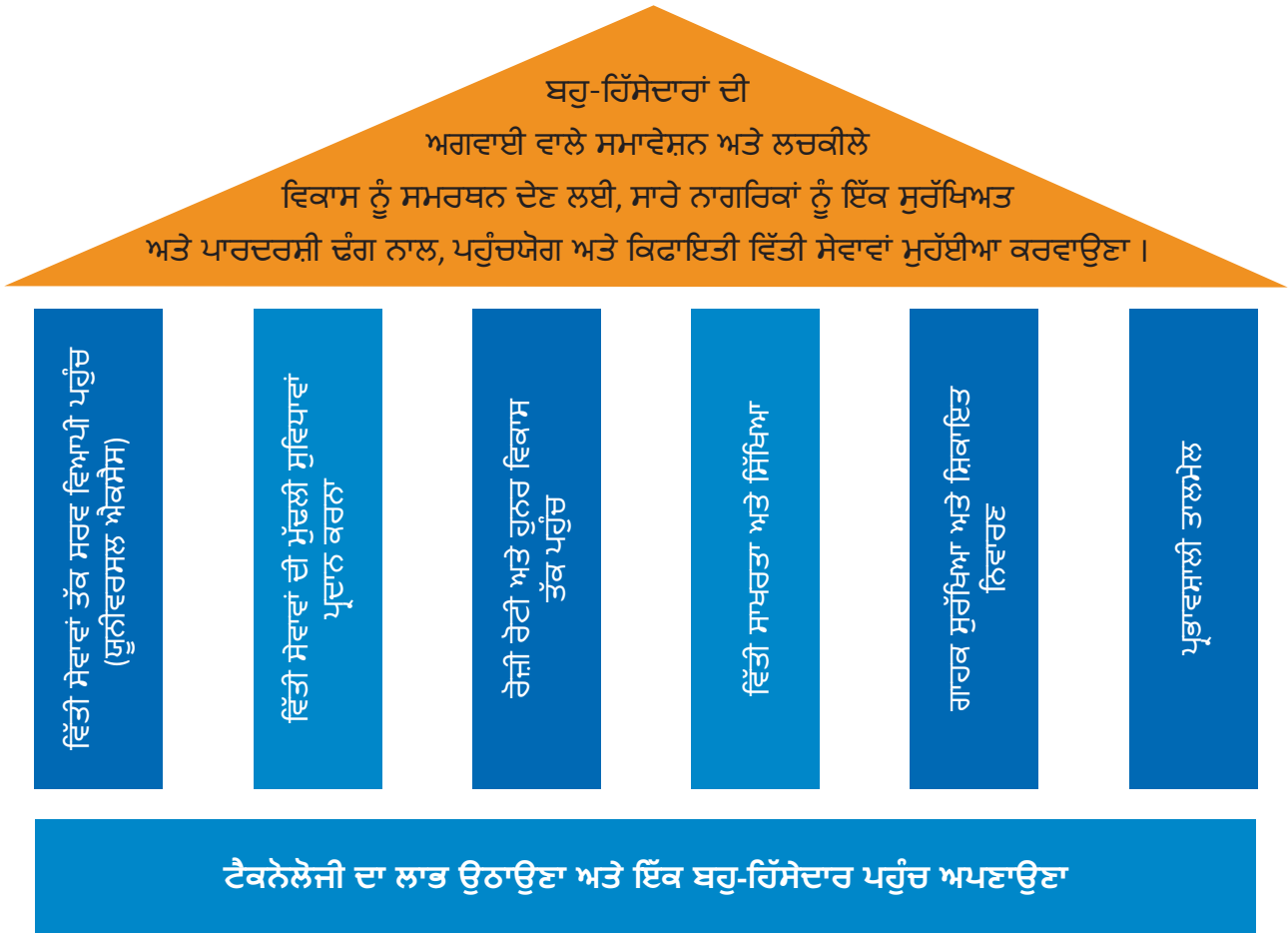
4. **ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ:** ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਫੈਲਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਰਵੱਧੀਏ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿਥੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕੱਲਪ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

5. **ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ** : ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨ ਅਧਾਰਤ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਾਈਕਰੋ ਬੀਮਾ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਮੇਤ ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਧਾਈ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬੰਧਿਤ ਢੂਕਵੀਂ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾਤਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਡਿਜੀਟਲ ਟ੍ਰਾਂਜੈਕਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਇਕੋ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਾਈਲ ਕਰਨਾ, ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ, ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗ੍ਰਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. **ਭੁਗਤਾਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ**: ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ, ਰਿਟੇਲ ਭੁਗਤਾਨ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੀ.ਟੀ.ਐਸ., ਏ.ਈ.ਪੀ.ਐਸ., ਐਨ.ਏ.ਸੀ.ਐਚ., ਯੂ.ਪੀ.ਆਈ., ਆਈ.ਐਮ.ਪੀ.ਐਸ. ਆਦਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੇਮੈਂਟਸ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ.ਆਈ.), ਇੱਕ ਧਾਰਾ (8) ਕੰਪਨੀ ਜਨਤਕ, ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੈਂਕ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਰਿਟੇਲ ਅਦਾਇਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੇ ਜੋਖਮ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਾਰਕੀਟ ਸਹਭਾਗੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

# IV ਰਣਨੀਤਕ ਉਦੇਸ਼

ਚਿੱਤਰ IV.1- ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦੇ ਰਣਨੀਤਕ ਥੰਮ



ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਜ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੈੱਟ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚੈਪਟਰ ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ।

#### IV.1 ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਪਹੁੰਚ

ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ 5 ਕਿਮੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੀ ਉਚਿਤ ਦੂਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਹਕ ਇਕ ਸੌਖੀ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਰਹਿਤ ਡਿਜੀਟਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬੈਂਕਿੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਲੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਹੁੰਚ (ਆਉਟਰੀਚ) ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਐਕਸੈਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਸਫਲ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਖ਼ਾਸਕਰ 2014 ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ. ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਪਹੁੰਚ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਅਤਿਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਰੇਜ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

#### ਸਿਫਾਰਸ਼

ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸਪੁਰਦਗੀ ਲਈ ਸਾਰੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਉਟਲੈਟਾਂ / ਟੱਚ ਪੁਆਇੰਟਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਡਿਜੀਟਲ ਨੈਟਵਰਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੈਂਕਾਂ (ਭੁਗਤਾਨ ਬੈਂਕਾਂ, ਛੋਟੇ ਵਿੱਤ ਬੈਂਕਾਂ) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਬੈਂਕ ਇਕਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਖਾਦ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ / ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ, ਉਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ, ਆਮ ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਬੈਂਕ, ਬੀ.ਸੀ. ਨੈਟਵਰਕ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਹਨਤਾਨੇ, ਨਕਦੀ-ਅਧਾਰਤ ਕੋਲੈਟਰਲ ਅਤੇ ਨਕਦ ਰਿਟੈਂਸ਼ਨ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

#### ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ (ਮਾਈਲ ਸਟੋਨ):

- **ਰਚ 2020 ਤੱਕ** ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ 500 ਘਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ / 5 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਘੇਰੇ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ / ਭੁਗਤਾਨ ਬੈਂਕਾਂ / ਛੋਟੇ ਵਿੱਤ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਉਟਲੈਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ।
- **ਮਾਰਚ 2022 ਤੱਕ** ਘੱਟ ਨਕਦੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਟੀਅਰ-II ਤੋਂ ਟੀਅਰ-VI ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢਾਂਚੇ ਲਈ ਈਕੋ-ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ।
- ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪਸ ਸਮੇਤ ਵਰਚੁਅਲ ਮੋਡ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ(ਆਉਟਰੀਚ)ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫਿਨ-ਟੈਕ ਸਪੇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਬਾਲਗ ਨੂੰ ਮਾਰਚ 2024 ਤੱਕ ਇੱਕ ਮੋਬਾਈਲ ਉਪਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੋ ਸਕੇ।
- **ਮਾਰਚ 2024 ਤਕ** ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਲਿਆਣ ਲਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਡਿਜੀਟਲ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਅਧਾਰਤ ਢਾਂਚੇ ਵੱਲ ਵਧਣਾ।

## IV.2 ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ

ਹਰੇਕ ਬਾਲਗ ਜੋ ਇੱਛਾਵਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਚਤ ਬੈਂਕ ਜਮ੍ਹਾਂ ਖਾਤਾ, ਕ੍ਰੈਡਿਟ, ਮਾਈਕਰੋ ਲਾਈਫ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦ, ਇੱਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਉਤਪਾਦ ਅਤੇ ਇੱਕ ਢੁਕਵਾਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਉਤਪਾਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪਹੁੰਚ (ਆਉਟਰੀਚ) ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਐਕਸੈਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਸਫਲ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਖ਼ਾਸਕਰ 2014 ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ. ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਪਹੁੰਚ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਅਤਿਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਰੇਜ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

### ਸਿਫਾਰਸ਼

ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨਿੰਗ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਨ-ਟੈਕ ਅਤੇ ਬੀਸੀ ਨੈਟਵਰਕਸ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਸਪੁਰਦਗੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੀਸੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੀਵਨ / ਗੈਰ-ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਲੜੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

### ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ (ਮਾਈਲ ਸਟੋਨ):

- ਹਰ ਇੱਛਾਵਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਬਾਲਗ ਜੋ ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ. ਅਧੀਨ ਐਨਰੋਲ ਹੋਏ ਹਨ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਨੈਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ) ਨੂੰ ਮਾਰਚ 2020 ਤੱਕ ਇੱਕ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ (ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਜੇ.ਬੀ.ਵਾਈ., ਪੀ.ਐਮ.ਐਸ.ਬੀ.ਵਾਈ., ਆਦਿ), ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਕੀਮ (ਐਨ.ਪੀ.ਐਸ., ਏ.ਪੀ.ਵਾਈ., ਆਦਿ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਐਨਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।
- ਮਾਰਚ 2020 ਤਕ ਸਾਰੇ ਬੀ.ਸੀ. ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਿਰਮਾਣ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੂਲ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।
- ਮਾਰਚ 2020 ਤਕ ਜਨਤਕ ਕਰੈਡਿਟ ਰਜਿਸਟਰੀ (ਪੀ.ਸੀ.ਆਰ.) ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਲੂ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੈਡਿਟ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ।

### IV.3 ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚ

ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਸਦਸ, ਜੋ ਯੋਗ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ / ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਢੁਕਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਮਦਨੀ ਸੁਧਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਈ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਸਰਿਜਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੈਂਕਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਲੋੜੀਂਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

### ਸਿਫਾਰਸ਼

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁ-ਅਯਾਮੀ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਸਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਲ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਰਥਾਤ ਪੇਂਡੂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ (ਐਨ.ਆਰ.ਐਲ.ਐਮ.), ਕੇਮੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ (ਐਨ.ਯੂ.ਐਲ.ਐਮ.), ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੇਸ਼ਲ ਵਿਕਾਸ (ਪੀ.ਐਮ.ਕੇ.ਵੀ.ਵਾਈ.) ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ. ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

### ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ (ਮਾਈਲ ਸਟੋਨ):

- ਆਰ.ਐਸ.ਟੀ.ਆਈਜ਼., ਐਨ.ਆਰ.ਐਲ.ਐਮ., ਐਨ.ਯੂ.ਐਲ.ਐਮ., ਪੀ.ਐਮ.ਕੇ.ਵੀ.ਵਾਈ. ਦੁਆਰਾ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੇ ਢੁਕਵੇਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਤਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਏ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨ, ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਤਾ ਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ, ਜੋ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਸਬੰਧਤ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰਾਂ / ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਰਚ 2020 ਤੱਕ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।
- ਨਵੇਂ ਵਿੱਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਐਸ.ਐਚ.ਜੀ. / ਮਾਈਕਰੋ ਉੱਦਮੀਆਂ ਲਈ ਹੈਂਡਹੋਲਡਿੰਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਉਧਾਰ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਟ ਸੰਪਰਕ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਿਵਲ ਸੁਸਾਇਟੀ / ਬੈਂਕਾਂ / ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰਚ 2022 ਤੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲਈ ਇਕ ਰੂਪਰੇਖਾ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।



#### IV.4 ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

ਕੁਝ ਖਾਸ ਟੀਚੇ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੱਚੇ, ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਲਗ, ਔਰਤਾਂ, ਨਵੇਂ ਕਾਮੇ / ਉੱਦਮੀਆਂ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ, ਰਿਟਾਇਰਡ ਆਦਿ) ਲਈ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੈਡਿਊਲ ਨੂੰ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ / ਕਿਤਾਬਚੇ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਤਾਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੈਡਿਊਲ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਊਟਲੈਟਸ ਅਤੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ, ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਤਿਥੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਬੈਂਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ, ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਨੂੰ ਬਧਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

#### ਸਿਫਾਰਸ਼

ਕਿਉਂਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਜੀਵੰਤ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਐਸ.ਐਲ.ਬੀ.ਸੀ. / ਡੀ.ਸੀ.ਸੀ. / ਡੀ.ਐਲ.ਆਰ.ਸੀ. ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਤੰਤੂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ., ਨਾਬਾਰਡ, ਐਨ.ਆਰ.ਐਲ.ਐਮ. ਸਰੋਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਐਨ.ਜੀ.ਓ., ਪੀ.ਏ.ਸੀ.ਐਸ., ਪੰਚਾਇਤਾਂ, ਐਸ.ਐਚ.ਜੀ., ਕਿਸਾਨ ਕਲੱਬਾਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲਮੇਲ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

#### ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ (ਮਾਈਲ ਸਟੋਨ):

- ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਵਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਐਨ.ਸੀ.ਐਫ.ਈ.) ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਮੈਡਿਊਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਸਮਗਰੀ / ਕਿਤਾਬਚੇ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੈਡਿਊਲ ਕੁਝ ਖਾਸ ਟੀਚੇ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੱਚੇ, ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਲਗ, ਔਰਤਾਂ, ਨਵੇਂ ਕਾਮੇ / ਉੱਦਮੀਆਂ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ) ਲਈ ਮਾਰਚ 2021 ਤਕ ਤਿਆਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
- ਸੰਕਲਪ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਖਰਤਾ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦ ਕੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਰਣਨੀਤੀ ਮਿਆਦ (2019-2024) ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਡਿਜੀਟਲ ਕਿਓਸਕ, ਮੋਬਾਈਲ ਐਪਸ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰੇ।
- ਮਾਰਚ 2024 ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਬਲਾਕ ਤੱਕ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ (ਸੀ.ਐੱਫ.ਐੱਲ.) ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨਾ।

## IV.5 ਗਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ

ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧ ਸਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗਾਹਕ ਦੇ ਬਾਇਓਮੈਟ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਡੈਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਡੇਟਾ ਨੂੰ ਸਟੋਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ, ਗਾਹਕ ਦੇ ਗੋਪਨੀਯਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਕਲੋਨਿੰਗ, ਹੈਕਿੰਗ, ਫਿਸ਼ਿੰਗ, ਵਿਸ਼ਿੰਗ, ਸਮੀਕ੍ਸ਼ਿੰਗ, ਫਰਮਿੰਗ, ਮਾਲਵੇਅਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਜੋਖਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਰਟੀਚੈਕਟਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫਰੇਮਵਰਕ ਦੇ ਤਹਿਤ ਡੇਟਾ ਪ੍ਰੋਟੈਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ / ਸਾਈਬਰ ਸਿਕਿਓਰਿਟੀ ਵੀ ਨਵੇਂ ਮੁੱਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

### ਸਿਫਾਰਸ਼

ਕਿਉਂਕਿ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਚਤਕਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਚੇਨਲਾਇਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਐਸੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਰਬੋਤਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਗਾਹਕ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਤੰਤਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਿਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਡਿਟ ਨੂੰ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਗ੍ਰਾਹਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਤੰਤਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੋਕਪਾਲ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

### ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ (ਮਾਈਲ ਸਟੋਨ):

- **ਮਾਰਚ 2020** ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ।
- **ਮਾਰਚ 2021** ਤੱਕ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੂਹਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗ੍ਰਾਹਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਪੋਰਟਲ / ਮੋਬਾਈਲ ਐਪ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨ, ਟਰੈਕਿੰਗ ਅਤੇ ਨਿਵਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਆਮ ਇੰਟਰਫੇਸ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰੇ।
- **ਮਾਰਚ 2022** ਤੱਕ ਇਕ ਆਮ ਟੈਲ-ਫ੍ਰੀ ਹੈਲਪਲਾਈਨ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨਾ ਜੋ ਬੈਂਕਿੰਗ, ਸਿਕਿਓਰਟੀਜ਼, ਬੀਮਾ, ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਲਈ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।
- **ਮਾਰਚ 2022** ਤੱਕ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਨਿਯਮਤ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇੱਕ ਪੋਰਟਲ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ।

## IV.6 ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਲਮੇਲ

ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਗਾਹਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਰਤਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਣ, ਇੱਥੇ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸਰਕਾਰ, ਰੈਗੂਲੇਟਰ, ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ, ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਸੇਵਾ ਰੈਗੂਲੇਟਰ, ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾ ਆਦਿ ਦਰਮਿਆਨ ਇੱਕ ਕੇਂਦ੍ਰ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਲਾਸਟ ਮਾਇਲ ਡਿਲੀਵਰੀ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ, ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ, ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਦਾਇਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਪਿਛਲੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਕਿ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੀ ਸੈਖ ਹੋਵੇ।

ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸਫਰ ਤੈ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਇੱਕ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਸਰਵਿਸ ਪ੍ਰੋਵਾਈਡਰ ਅਤੇ ਫਿਨ-ਟੈਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹਨ।

### ਸਿਫਾਰਸ਼

ਕਿਉਂਕਿ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਚਤਕਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਚੇਨਲਾਇਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਐਸੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਰਬੋਤਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਗਾਹਕ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਤੰਤਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਡਿਟ ਨੂੰ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਗਾਹਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਤੰਤਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੇਕਪਾਲ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

### ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ (ਮਾਈਲ ਸਟੋਨ):

- ਸਰਕਾਰ / ਰੈਗੂਲੇਟਰਾਂ / ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ / ਸਿਵਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਦਿ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ / ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 2019 ਵਿਚ ਲੀਡ ਬੈਂਕ ਸਕੀਮ ਨਾਲ 50 ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਤਿਥੀ ਵਿੱਚ, ਐਸ.ਐਲ.ਬੀ.ਸੀ., ਐਨ.ਐਸ.ਐਫ.ਆਈ. ਦੀ ਅਵਧੀ (2019-24) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਏ।
- ਜੀਓ-ਸਪੇਸ਼ਲ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਕੱਟੜਪੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦਾ ਲਾਭ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਾਰਚ 2022 ਤੱਕ ਇੱਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜੀ.ਆਈ.ਐਸ. ਡੈਸ਼ਬੋਰਡ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

## V ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ

ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰੇਕ ਰਣਨੀਤਕ ਥੰਮ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

### V.1 ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਪਹੁੰਚ

- ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਡਿਜੀਟਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੈਂਕ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਬੀ.ਸੀ. ਆਓਟਲੈਟਸ, ਮਾਈਕ੍ਰੋ ਏ.ਟੀ.ਐੱਮ., ਪੀ.ਓ.ਐੱਸ. ਟਰਮੀਨਲ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਕਨੈਕਟਿਵਿਟੀ ਆਦਿ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਨੈੱਟਵਰਕਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿਜੀਟਲ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਅਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਦੁਆਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
- ਡਿਜੀਟਲ ਭੁਗਤਾਨਾਂ ਲਈ ਡਿਜੀਟਲ ਮੋਡ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦਾਯਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ। ਡਿਜੀਟਲ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੁਆਰਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਊਟਲੈੱਟਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ, ਭੁਗਤਾਨ ਬੈਂਕਾਂ, ਛੋਟੇ ਵਿੱਤ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਬੈਂਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਖਾਦ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ, ਵਾਜਬ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ, ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਦਫਤਰ, ਸਾਂਝੇ ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਕਿ ਬੀ.ਸੀ. ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ, ਨਕਦ ਅਧਾਰਤ ਜਮਾਂਦਰੂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਨਕਦ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿੱਚ ਨਕਦ ਲਈ ਬੀਮੇ ਦੀ ਘਾਟ ਜੋ ਬੀ.ਸੀ. ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੁਝ ਮੁੱਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

### V.2 ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ

- ਬੈਂਕ ਆਪਣੇ ਮੌਜੂਦਾ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਗਾਹਕ ਕੇਂਦਰ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ।
- ਫਿਨ-ਟੈਕ ਅਤੇ ਬੀ.ਸੀ. ਨੈੱਟਵਰਕ ' ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਲ ਡਿਲਿਵਰੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਓ।
- ਬੀ.ਸੀ. ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਉਪਾਅ ਅਰੰਭ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਨਾਇਆ ਜਾਵੇ।

### V.3 ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ

- ਇੱਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਪਹੁੰਚ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੇਂਡੂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਆਰ.ਐਸ.ਈ.ਟੀ.ਆਈ., ਐਨ.ਆਰ.ਐਲ.ਐਮ., ਐਸ.ਆਰ.ਐਲ.ਐਮ., ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੌਸ਼ਲ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਪਰਕ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

### V.4 ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

- ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ, ਆਮ ਜਾਂ ਸਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੀਂ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਰਿਟਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।
- ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ ਅਰਥਾਤ ਲੀਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਨੇਜਰ (ਐਲ.ਡੀ.ਐਮ.), ਨਾਬਾਰਡ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਿਕਾਸ ਮੈਨੇਜਰ (ਡੀ.ਡੀ.ਐਮ.), ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਲੀਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਐਲ.ਡੀ.ਓ.), ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਬਲਾਕ ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਐਨ.ਜੀ.ਓ., ਐਸ.ਐਚ.ਜੀ., ਬੀ.ਸੀ., ਕਿਸਾਨ ਕਲੱਬ, ਪੰਚਾਇਤਾਂ, ਪੀ.ਏ.ਸੀ.ਐਸ., ਪਿੰਡ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਆਦਿ ਦਰਮਿਆਨ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਠੋਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

### V.5 ਗ੍ਰਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਨ

- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗ੍ਰਾਹਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਨ ਤੰਤਰ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਨਿਯਮਤ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇੱਕ ਪੋਰਟਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।

### V.6 ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਲਮੇਲ

- ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਣਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੀਡ ਬੈਂਕ ਸਕੀਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਚਾਂ, ਐਸ.ਐਲ.ਬੀ.ਸੀ. / ਡੀ.ਸੀ.ਸੀ. / ਬੀ.ਐੱਲ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ।
- ਡਿਜੀਟਲ ਡੈਸ਼ਬੋਰਡ / ਐਮ.ਆਈ.ਐਸ. ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦੀ ਉੱਭਰਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਆਡਿਟ ਵਰਗੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ / ਸਿਵਲ ਸੁਸਾਇਟੀ / ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਫੋਰਮ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਰਵਾਈ' ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਮਾਰਚ 2021 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

## VI ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਮਾਪ

VI.1 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤਾਲਮੇਲ ਵਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (ਐਫ.ਐਸ.ਡੀ.ਸੀ.) ਇਕ ਸਬ ਤੋਂ ਬਡਾ ਮੰਚ ਹੈ ਜੋ ਐਫ.ਐਸ.ਡੀ.ਸੀ. ਉਪ-ਕਮੇਟੀ (ਐਫ.ਐਸ.ਡੀ.ਸੀ.-ਐਸ.ਸੀ.) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮੂਹ (ਟੀ.ਜੀ.ਐਫ.ਆਈ.ਐਫ.ਐਲ.) ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਐਫ.ਆਈ.ਏ.ਸੀ.) ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਐਸ.ਐਲ.ਬੀ.ਸੀ. ਸਿਖਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਮੰਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

VI.2 ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸੂਚਕਾਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੀ -20 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਚਕਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਲਈ ਇਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬਿੰਦੂ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਲੋਬਲ ਡੇਟਾ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ.ਐਮ.ਐਫ. ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਪਹੁੰਚ ਸਰਵੇਖਣ, ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਗਲੋਬਲ ਫਾਈਨੈਂਡੈਕਸ ਡੇਟਾਬੇਸ ਅਤੇ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਸਰਵੇਖਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

VI.3 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਆਰਬੀਆਈ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਪਹਿਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ (ਮਾਈਨਾਰਟੀ) ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਾ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ 'ਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਨਾਬਾਰਡ ਪੇਂਡੂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਦਿਹਾਤੀ ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਡੇਟਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੋਰ ਰੈਗੂਲੇਟਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਯਮਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਕੜੇ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

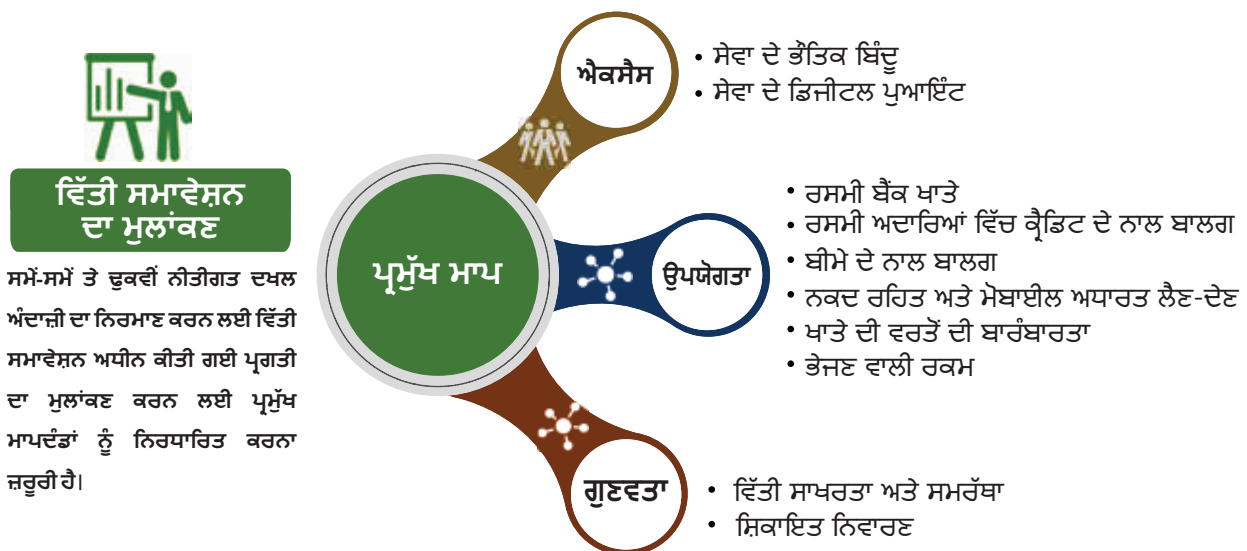
VI.4 ਸੰਪੂਰਣ ਡੇਟਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

- i. ਡੇਟਾ ਨੂੰ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੈਪਚਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਇਹ ਸਵੈਚਾਲਤ ਡੇਟਾ ਐਕਸਟਰੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਡੇਟਾ ਸੈਟਾਂ ਨੂੰ ਸਟੋਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਡੇਟਾ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮਨੁੱਖੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਡੇਟਾ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।
- ii. ਵਿੱਤੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੈਗੂਲੇਟਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਏਕੀਕਰਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡਿਜੀਟਲ ਐਮ.ਆਈ.ਐਸ. ਡੈਸ਼ਬੋਰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਵਾਲੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਬੰਧਤ ਫੋਰਮ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

- iii. ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਿਆਂ, ਨਿਰੰਤਰ, ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਜੈਡਰ ਡਿਸਅਗਰੀਗੇਟਿਡ ਸੰਬੰਧਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਜੋ ਰਸਮੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਹੱਦ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਢੁੱਕਵੀਂ ਨੀਤੀਗਤ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੀ ਆਰਥਿਕ ਸਤਿਥੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗੀ।

VI.5 - ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ, ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

### ਚਿੱਤਰ VI.1- ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ



VI.6 ਐਕਸੈਸ ਇੰਡੀਕੇਟਰਸ ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਊਟਲੈਟਸ (ਬੈਂਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੇਰਕ (ਬੀ.ਸੀ.) ਆਊਟਲੈਟਸ), ਆਟੋਮੈਟਿਕ ਟੇਲਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ (ਏ.ਟੀ.ਐਮ.) ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਕੇਂਦਰ (ਪੀ.ਓ.ਐਸ.) ਟਰਮੀਨਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਐਕਸੈਸ ਪੁਆਇੰਟਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੇਰਵੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਐਕਸੈਸ ਪੈਰਾਮੀਟਰਾਂ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ 1000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਊਟਲੈਟਸ ਦੀ ਸੰਖਿਆ) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਡੈਮੋਗ੍ਰਾਫੀ (ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤੀ 1,00,000 ਬਾਲਗ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਊਟਲੈਟਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਐਕਸੈਸ ਇੰਡੀਕੇਟਰ ਲਈ ਡੇਟਾ, ਸਰਕਾਰ / ਰੈਗੂਲੇਟਰਾਂ ਕੋਲ ਉਪਲਬਧ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।



## ਚਿੱਤਰ VI.2- ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸੂਚਕ



VI.7 ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੰਕੇਤਕ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਗਾਹਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਡੇਟਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਖਾਤਿਆਂ, ਉਤਪਾਦਾਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 'ਤੇ ਡੇਟਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵੱਖੇ ਵੱਖ ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ / ਫੀਡਬੈਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

## ਚਿੱਤਰ VI.3- ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸੂਚਕ





VI.8 ਕੁਆਲਟੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਾਹਕ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਕਰਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਹੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਘਾਟ ਨਾਲ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵਿੱਤੀ ਅਲਹਿਦਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਜੈਕਟੀਵਿਟੀ ਦੇ ਮਾਪ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਜੋ ਡੇਟਾ ਨੂੰ ਕੈਪਚਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਲਚਕਤਾ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ, ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ, ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਿਵਾਰਣ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

## ਚਿੱਤਰ VI.4- ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸੂਚਕ



### 1 ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ

ਵਿੱਤੀ ਗਿਆਨ ਸਕੋਰ: ਅੰਕਗਣਿਤ ਸਕੋਰ ਜੋ ਮੁਢਲੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ: (ੳ) ਮਹਿੰਗਾਈ; (ਅ) ਵਿਆਜ ਦਰ; (ੲ) ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਵਿਆਜ; (ਸ) ਪੈਸੇ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ; (ਹ) ਜੋਖਮ ਭਿੰਨਤਾ; (ਕ) ਬੀਮੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼, ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ।



### 2 ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ

ਰਸਮੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਾਦ ਸਮਾਧਾਨ ਤੰਤਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

- i) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
- ii) ਹੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

VI.9 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਸੂਚਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੀ. ਨੰ.	ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਸੂਚਕ	ਫਾਰਮੂਲਾ
<b>ਪਹੁੰਚ</b>			
1	<b>ਸੇਵਾ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪੁਆਇੰਟ</b>	ਪ੍ਰਤੀ 100,000 ਬਾਲਗਾਂ ਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਓਟਲੇਟਸ ਦੀ ਸੰਖਿਆ	$\frac{\text{ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਓਟਲੇਟਸ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100000$
2		ਪ੍ਰਤੀ 100,000 ਬਾਲਗਾਂ ਤੇ ਏਟੀਐਮ ਦੀ ਸੰਖਿਆ	$\frac{\text{ਏਟੀਐਮ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100000$
3		ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ 100,000 ਬਾਲਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ	$\frac{\text{ਡਿਪਾਜ਼ਟਰੀ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100000$
4		ਪ੍ਰਤੀ 100,000 ਬਾਲਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡ ਵਿਤਰਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ	$\frac{\text{ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡ ਵਿਤਰਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100000$
<b>ਵਰਤੋਂ</b>			
5	ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗ	ਬਚਤ ਬੈਂਕ ਖਾਤੇ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	$\frac{\text{ਬਚਤ ਬੈਂਕ ਖਾਤੇ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
6	ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ	ਸੇਵਿੰਗਜ਼ ਬੈਂਕ ਖਾਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	$\frac{\text{ਬਚਤ ਖਾਤੇ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
7	ਰਸਮੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ.	ਬੈਂਕ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	$\frac{\text{ਬੈਂਕ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}}{\text{ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
8	ਰਸਮੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ	ਬੈਂਕ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨਾਲ ਐਸ.ਐਮ.ਐਫ. ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	$\frac{\text{ਬੈਂਕ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨਾਲ ਐਸ.ਐਮ.ਐਫ. ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ}}{\text{ਐਸ.ਐਮ.ਐਫ. ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
9	ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਲਗ	ਪੈਨਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ (ਐਨ.ਪੀ.ਐਸ. ਅਤੇ ਏ.ਪੀ.ਵਾਈ. ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ)	$\frac{\text{ਪੈਨਸ਼ਨ ਖਾਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
10	ਜੀਵਨ ਬੀਮੇ ਨਾਲ ਬਾਲਗ	ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	$\frac{\text{ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
11	ਗੈਰ-ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਲਗ	ਗੈਰ-ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	$\frac{\text{ਗੈਰ-ਜੀਵਨ ਬੀਮੇ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
12	ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਲਗ	ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਉਤਪਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	$\frac{\text{ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਉਤਪਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
13	ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡ ਉਤਪਾਦਾਂ (ਫੇਲੀਓਜ਼) ਵਾਲੇ ਬਾਲਗ	ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡ ਉਤਪਾਦਾਂ (ਫੇਲੀਓਜ਼) ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	$\frac{\text{ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡ ਉਤਪਾਦਾਂ (ਫੇਲੀਓਜ਼) ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$

ਸੀ. ਨੰ.	ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਸੂਚਕ	ਫਾਰਮੂਲਾ
14	ਡੈਮਟ ਖਾਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗ	ਡੈਮਟ ਖਾਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ	$\frac{\text{ਡੈਮਟ ਖਾਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
15	ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ	ਪੈਨਸ਼ਨ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ (ਏ.ਪੀ.ਵਾਈ. / ਐਨ.ਪੀ.ਐਸ. ਸਮੇਤ)	$\frac{\text{ਪੈਨਸ਼ਨ ਖਾਤਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ}} \times 100$
16	ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ	ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ	$\frac{\text{ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
17	ਗੈਰ-ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ	ਗੈਰ-ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ	$\frac{\text{ਗੈਰ-ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{\text{ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
18	ਕਰੈਡਿਟ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ	ਰਸਮੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ	$\frac{\text{ਰਸਮੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ}}{\text{ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
19	ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡ ਉਤਪਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ (ਫੇਲਿਓਜ਼)	ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡ ਉਤਪਾਦ (ਫਿਲੀਓਸ) ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ	$\frac{\text{ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡ ਉਤਪਾਦ (ਫੇਲਿਓਜ਼) ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ}}{\text{ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
20	ਡੀਮੈਟ ਖਾਤੇ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ	ਡੀਮੈਟ ਅਕਾਊਂਟ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ	$\frac{\text{ਡੀਮੈਟ ਅਕਾਊਂਟ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ}}{\text{ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}} \times 100$
<b>ਗੁਣਵਤਾ</b>			
21	ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ	ਵਿੱਤੀ ਗਿਆਨ ਸਕੋਰ: ਅੰਕਗਣਿਤ ਸਕੋਰ ਜੋ ਮੁਢਲੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ: (ੳ) ਮਹਿੰਗਾਈ; (ਅ) ਵਿਆਜ ਦਰ; (ੲ) ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਵਿਆਜ; (ਸ) ਪੈਸੇ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ; (ਹ) ਜੋਖਮ ਭਿੰਨਤਾ; (ਕ) ਬੀਮੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼, ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ।	ਪੀਰੀਅਡਿਕ ਡਿਪਸਟਿਕ ਸਰਵੇਖਣਾਂ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ
22	ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ	ਰਸਮੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਾਦ ਸਮਾਧਾਨ ਤੰਤਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪੀਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: i) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ii) ਹੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ iii) ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ iv) ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਐਸਤਨ ਲਿਤਾ ਗਇਆ ਸਮਾਂ	ਬੈਂਕਿੰਗ ਓਮਬਡਸਮੈਨ ਸਕੀਮ ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ

## ਅਧਿਅਨ / ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਆਯੋਜਨ

VI.10 ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗਾਹਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਗਲੋਬਲ ਫਾਈਡੇਕਸ ਡਿਮਾਂਡ ਸਾਈਡ ਡੇਟਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਸਰਵੇਖਣ, ਫਿਨ-ਸਕੋਪ, ਕ੍ਰਿਸਲ ਦਾ ਇਨਕਲਾਸ ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਿਮਾਂਡ ਸਾਈਡ ਸਰਵੇਖਣ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮੈਕਰੋ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕੇਤਕ ਅਤੇ ਟੂਲ ਕਿੱਟਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਖੇਤਰਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਗਾਂ ਕਾਰਣ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਲਹਿਦਗੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਖੇਤਰ- ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਰਵੇਖਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਣਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

VI.11 ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਯਤਨਾਂ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਅਧਾਰ ਲਾਈਨ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ੳ. ਖਾਤਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ, ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਜਾਂ ਮਾਈਕਰੋ ਬੀਮਾ, ਪੈਨਸ਼ਨ, ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ਅ. ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ੲ. ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ।

ਸ. ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਉਤਪਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ।

ਹ. ਗਾਹਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ।

ਕ. ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਵਿਧੀ ।

ਖ. ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ।

## VII ਸਿੱਟਾ

ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਲੇ 5 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

VII.2 ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਬਲਕਿ ਸਿਵਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬਿੰਦੂ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਬੰਧਤ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਕੁਨੈਕਟਿਵਿਟੀ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਅਤੇ ਸਪੁਰਦਗੀ ਲਈ ਗਾਹਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪਹੁੰਚ, ਵਿੱਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਾਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਫੇਕਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਕਿ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਗਾਹਕਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਵਿਕਲਪ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਸਪੁਰਦਗੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ. ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਆ ਜਾ ਸਕੇ।

VII.3 ਜੇ ਨੀਤੀਗਤ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫਿਨ -ਟੈਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਨੀਤੀਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਧੂਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਾਰਤ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਨ ਧਨ- ਆਧਾਰ ਮੋਬਾਈਲ ਟ੍ਰਿਨਿਟੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੈਣ ਦੇਣ ਲਈ ਡਿਜੀਟਲ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਈਕੋ-ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰਾਂਜੈਕਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਡਿਜੀਟਲ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਵਧੇ ਹੋਏ ਪਹੁੰਚ ਬਿੰਦੂ/ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਗੋਪਨੀਯਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਰੈਗੂਲੇਟਰਾਂ, ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰਹਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਡਿਜੀਟਲ ਮੋਡ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮਝ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਫਿਨ -ਟੈਕ ਇਸ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਨਵੇਂ ਡਿਜੀਟਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

VII.4 ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡੇਟਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਗਾਹਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਫੀਡਬੈਕ, ਵੱਡੇ ਡੇਟਾ ਸੈੱਟਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਵਰੇਜ 'ਤੇ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਡੇਟਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਵਿੱਤੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ 'ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟੀਚੇ/ਉਦੇਸ਼ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਬਾਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ।



ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਲਈ  
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਣਨੀਤੀ

## ਕਿਤਾਬਚਾ

1. ਪੀ.ਐਫ.ਆਰ.ਡੀ.ਏ. ਬਾਰੇ. (09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018) ਪੈਨਸ਼ਨ ਫੰਡ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ <http://www.pfrda.org.in/> ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ:
2. ਡੀ.ਐਫ.ਐਸ., ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ (09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018) ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ. 14 ਅਗਸਤ, 2018 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ.: [https://www.pmjdy.gov.in/files/E-Documents/Continuation\\_of\\_PMJDY.pdf](https://www.pmjdy.gov.in/files/E-Documents/Continuation_of_PMJDY.pdf) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ।
3. ਡੀ.ਐਫ.ਐਸ., ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ. (09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018). ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਜੇ.ਬੀ.ਵਾਈ. ਵਿੱਤ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ.: [https://financialservices.gov.in/insurance-divisions/Government-Sponsored-Socially-Oriented-Insurance-Schemes/Pradhan-Mantri-Jeevan-JyotiBima-Yojana\(PMJJBYP\)](https://financialservices.gov.in/insurance-divisions/Government-Sponsored-Socially-Oriented-Insurance-Schemes/Pradhan-Mantri-Jeevan-JyotiBima-Yojana(PMJJBYP)) |
4. ਡੀ.ਐਫ.ਐਸ., ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ. (09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018) ਪੀ.ਐਮ.ਐੱਸ.ਬੀ.ਵਾਈ., ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿੱਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ :[https://financialservices.gov.in/insurancedivisions/Government-Sponsored-Socially-Oriented-Insurance-Schemes/Pradhan-MantriSuraksha-Bima-Yojana\(PMSBYI\)](https://financialservices.gov.in/insurancedivisions/Government-Sponsored-Socially-Oriented-Insurance-Schemes/Pradhan-MantriSuraksha-Bima-Yojana(PMSBYI)) |
5. ਡੀ.ਐਫ.ਐੱਸ., ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ। (ਅਗਸਤ, 2014) ਮਿਸ਼ਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼- ਪੀ.ਐਮ.ਜੇ.ਡੀ.ਵਾਈ. ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ : [https://www.pmjdy.gov.in/files/E-Documents/PMJDY\\_BROCHURE\\_ENG.pdf](https://www.pmjdy.gov.in/files/E-Documents/PMJDY_BROCHURE_ENG.pdf) |
6. ਗਿਰੀਧਰ, ਜੀ, ਜੇਮਜ਼, ਕੇ., ਕੁਮਾਰ, ਐੱਸ., ਸਿਵਰਾਜੂ, ਸ., ਆਲਮ, ਐਮ ਗੰਗਾਧਰਨ, ਕੇ. ਗੁਪਤਾ ਐਨ., (2017). ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ: ਇੰਡੀਆ ਏਜਿੰਗ ਰਿਪੋਰਟ 2017. ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ: ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਬਾਦੀ ਫੰਡ। ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ, 09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018 <https://india.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/India%20Ageing%20Report%20-%202017%20%28Final%20Version%29.pdf> |
7. ਘਰ- ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚੇ (09 ਅਗਸਤ, 2018) ਯੂ.ਐਨ.ਡੀ.ਪੀ. : <http://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals.html> ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ |
8. ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. (28 ਦਸੰਬਰ, 2015). ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਅਵਧੀ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ. <https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/PublicationReport/Pdfs/FFIRA27F4530706A41A0BC394D01CB4892CC.PDF>, ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ |
9. ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. (09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018). ਚੈਪਟਰ IV- ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਡਿਲਿਵਰੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ; ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. 2017-18 ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ :<https://www.rbi.org.in/scripts/AnnualReportPublications.aspx?Id=1231>, ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ |
10. ਸਿਡਬੀ. (09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018). ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸਲਾਹਕਾਰ. ਸਿਡਬੀ ਉਦਮੀ ਮਿੱਤਰ: <https://udyamimitra.in/Home/CCC> ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ |
11. ਸੋਸ਼ਲ ਪ੍ਰੋਟੈਕਸ਼ਨ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਸਰਵਿਸ, ਵਰਲਡ ਬੈਂਕ (09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018) ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ - ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੰਕਲਪਤਮਕ ਫਰੇਮਵਰਕ. org: [http://siteresources.worldbank.org/INTPENSIONS/Resources/395443-1121194657824/PRPNoteConcept\\_Sept2008.pdf](http://siteresources.worldbank.org/INTPENSIONS/Resources/395443-1121194657824/PRPNoteConcept_Sept2008.pdf) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ।
12. ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਵਿੱਤੀ ਪਹੁੰਚ 2020. (09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018). ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ :<http://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/achieving-universal-financial-accessby-2020> ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ |
13. ਵੈਲਫੇਅਰ, ਐਮ.ਓ. (09 ਅਕਤੂਬਰ, 2018). ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਕਰੈਡਿਟ - ਪ੍ਰੈਸ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ. ਪ੍ਰੈਸ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ: <http://pib.nic.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=175181> ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ |
14. ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਸਮੂਹ. (2018). ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਨ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ. ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਡੀ.ਸੀ.: ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਸਮੂਹ |





